

СРЂАН РУДИЋ
РАД СТОЈАНА НОВАКОВИЋА НА ПРОУЧАВАЊУ
СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ

SRĐAN RUDIĆ
STOJAN NOVAKOVIĆ'S WORK ON STUDYING
OF SERBIAN MEDIEVAL HISTORY

Отисак из публикације:

Стојан Новаковић: њоводом сто седамдесет њет њодина од рођења
(Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. CLXXII,
Председништво, књ. 11)

Reprinted from:

Stojan Novaković: regarding one hundred and seventy five years since birth
(Scientific meetings of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Book CLXXII,
Presidency, Book 11)

РАД СТОЈАНА НОВАКОВИЋА НА ПРОУЧАВАЊУ СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ

СРЂАН РУДИЋ*

Апстракт. – У раду се даје преглед и оцена рада Стојана Новаковића на проучавању српске средњовековне историје. Новаковић се у својим радовима бавио најразноврснијим питањима српског средњег века – политичком, економском, друштвеном, културном, правном, војном историјом, историјском географијом, хералдиком, археографијом, народном традицијом, објављивањем извора, књижевношћу... Значај Стојана Новаковића не огледа се само у резултатима до којих је дошао и бројним радовима које је објавио. Можда је значајније то што су његови чланци и размишљања покренули даља истраживања. Ради се о једном од најзначајнијих истраживача српског средњовековља.

Кључне речи: Стојан Новаковић, историчар, историјска географија, хералдика, село, средњовековни извори, критичка историографија, народна традиција, Срби и Турци

Стојан Новаковић спада у најзначајније истраживаче српске средњовековне историје. Мало је историчара који су проучавању наше прошлости прилазили или макар покушавали да приђу на тако плански и систематски начин. Новаковић је у том послу јединствен, и то по много чему. У својим радовима се бавио најразноврснијим питањима српског средњовековља – политичком, економском, друштвеном, културном, правном, војном историјом, историјском географијом, хералдиком, археографијом, народном традицијом, објављивањем извора, књижевношћу... О раду и резултатима Стојана Новаковића у проучавању српског средњег века до сада је доста писано у пригодним зборницима посвећеним његовом животу и раду, у предговорима бројних издања његових књига или збирки изабраних радова. Поменућемо само нека од имена која су дала свој допринос у проучавању Новаковићевих истраживања српског средњовековља: Станоје Станојевић, Сима Ђирковић, Милош Благојевић, Божидар Ферјанчић, Љубомир Максимовић и други.¹

* Историјски институт, Београд, и-мејл: srdjan.rudic@iib.ac.rs

¹ *Сйоменница Сїи. Новаковића*, Београд: Српска књижевна задруга, 1921, стр. 61–82; *Сїоменница ѿосвећена 50-годишњици смрти Сїојана Новаковића*, Београд: САНУ, 1967; *Сїојан Новаковић*,

Историографски рад Стојана Новаковића био је делимично повезан са његовим политичким деловањем. На његове погледе деловале су савремене политичке и социјалне идеје, средина у којој је живео и делао, политичко опредељење. Новаковић је био политички веома активан, између осталог био је два пута председник владе, неколико пута министар, председник једне политичке странке, дипломата (посланик у Цариграду, Паризу, Петрограду). Утицај његових политичких убеђења и размишљања видљиви су и у радовима посвећеним српском средњем веку. Приметно је, рецимо, да у студији *Село Новаковић* није идеализовао рано словенско уређење, што је тада било популарно. Био је резервисан и према питању сеоске општине са заједничком својином на земљу у коју су многи оновремени научници веровали. До таквих ставова Новаковић је, према мишљењу Симе Ђирковића, могао доћи путем научне анализе, али је исто тако вероватно да су се научни резултати до којих је дошао поклопили са његовим политичким убеђењима. Такође, нигде није разматрао евентуално постојање сеоске или жупске самоуправе, иако је за то било довољно разлога, али је зато много места посветио утицају и деловању државе.² За поједине Новаковићеве радове може се рећи да их није објавио само из научних, већ и из политичких разлога. Расправа *Земљиштије радње Немањине* појавила се 1877, а *Српске области X и XII века* 1880. године – прва у време српско-турских ратова, а друга након њиховог свршетка, стицања независности и територијалног проширења Србије. У време када су у изгледу била даља територијална проширења било је потребно домаћој јавности, која је Кнежевину Србију сматрала наследницом државе Немањића, али и међународној јавности показати где су се налазиле границе српске државе у средњем веку. У исто време (1879) штампан је и рад *Ново Брдо и врањско*

личности и дело – њоводом 150-годишњице рођења (1842–1992), Београд: САНУ, 1995; *Стојану Новаковићу у спомен – о осамдесетогодишњици смрти*, Београд: Српска књижевна задруга 1996; *Стојан Новаковић – животи, дело, време – њоводом 175 година од рођења*, Београд: САНУ, 2017. Погледати и предговоре у збиркама изабраних радова Стојана Новаковића: Сима Ђирковић, *Традиције и историја традиција у делу Стојана Новаковића*, Стојан Новаковић, *Историја и традиција*, Београд: Српска књижевна задруга, 1982, стр. VII–XX; Сима Ђирковић, *Недовршено животино дело Стојана Новаковића*, Стојан Новаковић, *Народ и земља у старој српској држави*, *Изабрана дела*, књига прва, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002, стр. IX–XXI; Милош Благојевић, *Историјска географија у делу Стојана Новаковића*, Стојан Новаковић, *Списи из историјске географије*, *Изабрана дела*, књига друга, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003, стр. IX–XVI; Сима Ђирковић, *Српско-турски односи у делу Стојана Новаковића*, Стојан Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, *Изабрана дела*, књига трећа, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2001, стр. IX–XXII; Радован Самарџић, *Стојан Новаковић – ушемељитиљ савремене српске историографије*, Стојан Новаковић, *Васкрс државе српске*, *Изабрана дела*, књига пета, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000, стр. IX–LXII.

² Сима Ђирковић, *Село Стојана Новаковића*, С. Новаковић, *Село*: Српска књижевна задруга, Београд 1965, стр. 11–12.

Поморавље у историји српској XIV и XV века, дакле непосредно након што су ове области припојене Кнежевини Србији. Рад посвећен хералдици, објављен 1884. године, настао је као последица истраживања везаних за израду новог знамења Краљевине Србије. Почетком XX века Новаковић је објавио низ студија и радова који су имали за циљ да оправдају намере Србије да ослободи своје сународнике у Турској и припоји територије које је сматрала својим. Тако је 1906. године објавио збирку текстова везаних за српско питање у Турској под насловом: *Балканска историја и мање историјско пољитичке белешке о Балканском полуострву 1886–1905*. У оквиру ње поново је штампао расправе *Царица Мара, историјске црте из XV века и Законодавство и владоци српски XIV века и народности у Македонији*. Тих година је објавио и расправе: *Прилеј у првој поли XIV века по прескавичким повељама краља Стефана Душана* (1909) и *Немањичке пресионице: Рас – Пауни – Неродимља* (1911).

Да би се разумео рад Стојана Новаковића на проучавању српског средњег века морају се узети у обзир и његови, на жалост, неостварени планови. Ради давања правилне оцене његовог доприноса проучавању српске историје морамо водити рачуна не само о ономе што је написао и објавио, већ и ономе што је планирао, а услед различитих околности, није успео да оствари. Само у том случају могуће је разумети многе празнине, недоречености, непрецизности, непотпуности и нејасности на које наилазимо у његовим чланцима и студијама.

Стојан Новаковић је имао намеру да напише једно опширно дело под насловом *Народ и земља у старој српској држави* које би се бавило најважнијим питањима из политичке, друштвене, привредне, културне историје српског народа у средњем веку. Планирао је да наведено дело не реализује одједном, већ да то уради постепено, обрађујући тему по тему. Прве податке о томе налазимо у чланку посвећеном промијарима и баштиницима који је објавио 1887. године. У његовом наслову стоји да је то „једна глава из пространијег дела *Народ и земља у старој српској држави*”³. Детаљне податке о Новаковићевим плановима на изради једног тематски разноврсног дела о српској средњовековној историји налазимо у предговору студије *Село* који је написао на Св. Илију 1890. године у Цариграду. Ту сазнајемо да се пет година уназад бавио истраживањем „друштвеног стања и народног живота старе српске државе”, те да је три године раније, дакле 1887, саставио план, односно прве скице дела које би носило наслов „Народ и земља у старој српској држави”. Главну садржину наведеног дела чинила би „Питања о краљу, о властели и о себрима, о администрацији и о државним достојанственицима, о меропсима и о отроцима, о поповима и о мајсторима, о питањима непокретне имовине, о баштини и о промијари, о баштиницима и о

³ Стојан Новаковић, *Пронијари и баштиници (сјахије у чиллук-сахибије), прилој к историји нејокрејне имовине у Србији XIII–XIX века – једна глава из простијранијеј дела „Народ и земље у старој српској држави”*, Глас СКА 1 (1887), стр. 1–103.

пронијарима, о градовима, о трговима и о селима у старој српској држави, о споменима старога живота сачуваним у традицији.”⁴ Као што се види, радило се о једном изузетно амбициозном плану, али на основу наведених тема и о делу које би представљало значајан искорак у односу на савремене српске историчаре чија су интересовања углавном била усмерена на политичку историју. Новаковић је намеравао да напише дело у коме би пажња била усмерена на унутрашњи развој српске средњовековне државе, на проучавање „свију без разлика појава живота народног”. На његова схватања приликом стварања ових планова у великој су мери утицали француски историчари XVIII века и заокрет који су донели у тематском проширењу, односно схватањем да политика, генеалогичка и ратови нису једино што чини историју.⁵ Стојан Новаковић је убрзо одустао од нереалног плана да напише једно тематски широко дело о српском средњовековљу. Ипак, до краја живота се бавио појединим темама које је наговестио у предговору *Села*. Рад посвећен старој српској војсци објављен 1893. године последња је Новаковићева студија у којој је изричито назначена повезаност са *Народом и земљом у старој српској држави*.⁶ Бројна питања везана за развој српске средњовековне државе, од којих су нека поменута у предговору *Села*, Новаковић је обрадио у тексту *Неколика њежа њињања из српске историје* који је написао поводом изласка прве књиге *Историја Срба* Константина Јиречека.⁷

Новаковић је имао и намеру да напише књигу под насловом „Градови, тргови и села у старој српској држави”, коју помиње у кратком чланку *Старина еснафа* објављеном 1890. године.⁸ Реч је о тематској целини планираној да се нађе у ширем делу *Народ и земља у старој српској држави*. На крају је 1891. године штампао рад о селу док су студије о градовима и трговима остале незавршене.⁹ Из наслова једног

⁴ Стојан Новаковић, *Село – из дела „Народ и земља у старој српској држави”*, Глас СКА 24 (1891), стр. I–VIII, 1–261.

⁵ Сима Ћирковић, *Недовршено живоино дело Стојана Новаковића*, XI; Sima Ćirković, *Prelomno razdoblje srpske historiografije*, VIG 1–2 (1994), стр. 286; Сима Ћирковић, *Историографија као оiledало времена, о једној Новаковићевој аниципацији, Стојану Новаковићу у сйомен – о осамдесетододиињици смрђи*, Београд 1996, стр. 51–52.

⁶ Стојан Новаковић, *Стара српска војска – историјске скице из дела „Народ и земља у старој српској држави”*, Ратник 15, XXVIII, 2 (1893), стр. 105–123; 3 (1893), стр. 201–219; 4 (1893), стр. 313–340; 5/6 (1893), стр. 417–446; XXIX, 3 (1893), стр. 305–360; 4 (1893), стр. 449–497.

⁷ Стојан Новаковић, *Неколика њежа њињања из српске историје*, Годишњица Николе Чупића 31 (1912), стр. 1–35; 32 (1913) стр. 1–40.

⁸ Стојан Новаковић, *Старина еснафа – њињање и молба за љрикуљање љрађе*, Коло 2, 36 (1890), стр. 156–157; 37 (1890), стр. 177–178.

⁹ Стојан Новаковић, *Село – из дела „Народ и земља у старој српској држави”*, Глас СКА 24 (1891), стр. I–VIII, 1–261.

краћег чланка објављеног 1892. године, посвећеног термилошким и концептуалним питањима, сазнајемо да се ради о „неколико страна из дела *Градови и њихови у старој српској држави*.¹⁰ Прва реченица сугерише да је чланак извучен из неке веће целине, те да се Новаковић у тексту који му претходи бавио српским средњовековним градовима и њиховим подграђима. Ипак, вероватније је да је тај претходни део само планиран, али не и написан. У издању истог чланка на француском језику, објављеног 1903. године каже се да је реч о уводном поглављу истраживања о градовима и трговима Србије у средњем веку.¹¹

Научни рад на истраживању српске прошлости Стојан Новаковић је почео 1866. године издањем повеље краља Милутина манастиру Ратац.¹² Публиковањем средњовековних историјских извора бавио се до краја живота. Врхунац његовог рада на овом пољу представљају: *Законик Стефана Душана, цара српског. 1349 и 1354, Примери књижевности и језика старог и српско-словенског, Маџије Власићара Синђаица – азбучни зборник византијских црквених и државних закона и њихова правила – словенски превод времена Душанова и Законски синоменици српских држава средњег века*.¹³

Писањем историјских расправа Стојан Новаковић је почео да се бави средином осме деценије XIX века. За први његов историјски рад можемо сматрати чланак из 1875. године посвећен златном новцу четворице српских средњовековних владара – краља Милутина, цара Душана, краља Вукашина и кнеза Лазара.¹⁴ Прави рад на проучавању српске средњовековне прошлости започео је радовима из историјске географије. За њега је географија била наука од највећег значаја за историју. Сматрао

¹⁰ Стојан Новаковић, *Град, њих, варош, к историји речи и предмета који се њима кажују – неколико страна из дела „Градови и њихови у старој српској држави”*, Наставник (1892), стр. 1–17.

¹¹ Stojan Novaković, *Villes et cités du moyen âge dans l'Europe Occidentale et dans la Péninsule Balcanique – chapitre d'introduction aux recherches sur les villes et cités dans la Serbie du moyen âge*, Archiv für slavische Philologie 25 (1903), стр. 321–340.

¹² Стојан Новаковић, *Хрисовуља краља Милутина манастиру Ратачком* // Гласник Српског ученог друштва 20 (1866), стр. 214–220.

¹³ Стојан Новаковић, *Законик Стефана Душана, цара српског. 1349 и 1354*, Београд: Задужбина Илије М. Коларца, 1898²; исти, *Примери књижевности и језика старог и српско-словенског*, Београд: Издање Краљ. Српске државне штампарије, 1904³; исти, *Маџије Власићара Синђаица – азбучни зборник византијских црквених и државних закона и њихова правила – словенски превод времена Душанова*, Београд: Српска краљевска академија, 1907; исти, *Законски синоменици српских држава средњег века*, Београд: Српска краљевска академија, 1912. Погледати: Раде Михаљчић, *Законски синоменици – прилози Стојана Новаковића будућем „српском дипломату”*, Стојану Новаковићу у синомен – о осамдесетогодишњици смрти, стр. 131–145.

¹⁴ Стојан Новаковић, *Златни новци краља Милутина, цара Душана, краља Вукашина и кнеза Лазара*, Отаџбина I, 4 (1875), стр. 648–657.

је да „Међу помоћницама историје једва да иједна има толику знаменитост колика с правом припада географији, нарочито географији историјској”. Новаковић је био свестан да су географско-историјска истраживања нашег средњовековног простора ограничена недостатком грађе. Иако је стога сматрао да још увек није време да се упушта у историјско-географска истраживања, веровао је да се од њих може имати користи, јер примећени недостаци приликом ове врсте истраживања указују на значај скупљања или објављивања извора. Такође, веровао је да непотпуна истраживања могу уштедети труд онима који се у будућности буду бавили географијом наших средњовековних земаља.¹⁵

Први Новаковићев рад из историјске географије *Брсково, Дањ и царина у светиоја Спаса и њушови с јадранској приморја у старе српске земље* објављен је 1876. године. На писање овог „прилога” подстакли су га радови Чедомиља Мијатовића *О финансијама српској краљевстви* и *Студије за историју српске трговине* у којима се, како пише Новаковић: „ваљда први пут у целини писало о путовима кроз старе српске земље, о градовима, дворовима, одијелу, накитима, обичајима итд. што сад толико интересује јевропску науку поменутог правца. Горе споменута дјела учинила су, да се на културно-хисторичка испитивања осталих народа могла наставити наша испитивања, и да су резултати рада срећнијих земаља, у којима је извора доста и сачувано и издато, могли примијенити и на наше прилике, те тако први пут хисторички показати само стање нашег народа у његово најцветније вријеме у средњем вијеку”.¹⁶ Нажалост, Новаковић је у овом раду погрешно убицирао Брсково, сматравши да се налазило на месту данашњег Плава, што је неколико година касније, на основу њему тада непознате грађе, оспорио Константин Јиречек.¹⁷ Погрешно убицирање једног од најзначајнијих српских средњовековних рудника утицала је да у нашој науци овај рад Стојана Новаковића буде негативно оцењен и можда неправедно запостављен.¹⁸

Најзначајнији историјско-географски рад Стојана Новаковића *Земљишће радње Немањине* објављен је 1877. године и њиме су ударени темељи познавању

¹⁵ Стојан Новаковић, *Земљишће радње Немањине – историјско-географска студија*, Годишњица Николе Чупића 1 (1877), стр. 163–165.

¹⁶ Stojan Novaković, *Brskovo, Danj i carina u svetoga Spasa i putovi s jadranskoga primorja u stare srpske zemlje: prilog ka geografiji zemalja srpskih srednjega vijeka*, Rad JAZU 37 (1876), стр. 1–28.

¹⁷ Константин Јиречек, *Трговачки њушеви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека I, Београд: САНУ, 1959, стр. 283. Прво издање овог рада објављено је 1879. године у Прагу.

¹⁸ Овај рад није уврштен у другу књигу изабраних дела Стојана Новаковића под насловом *Списи из историјске географије* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003). Приређивачи су то правдали чињеницом да је у њему „погрешна убицација Брскова, што је повукло и друге заблуде, услед којих овај текст није извршио утицај на науку”.

историјске географије државе Немањића. У овом тексту, који у уводу садржи кратко образложење о значају историјско-географских „истраживања о позорници наше средњовековне историје”, упоредо је приказао и упоредио податке које доносе Стефан Немања, Св. Сава, Стефан Првовенчани и Доментијан. На основу њих је покушао да реконструира географију српских земаља Немањиног доба. Новаковић је, на основу Типика студеничког, поделио српске земље на зетску или приморску и дунавску или савско-дунавску. Политичка средишта приморских земаља налазила су се у Зети и Захумљу, а савско-дунавске у Расу. Новаковић је приметио да у домаћим изворима, када се говори о Немањиним освајањима, постоје одређене разлике. И поред тога је доста прецизно убицирао и описао области које је Стефан Немања освојио и додао својој држави.¹⁹ Неколико година касније Новаковић је објавио рад *Српске области X и XII века* који хронолошки претходи расправи *Земљиште радње Немањине*. У њему је на основу писања Константина Порфирогенита и Летописа попа Дукљанина, као и података из домаћих споменика каснијег периода писао о историјској географији српских земаља пре доласка на власт Стефана Немање. Овим радом је поставио добру основу за даља истраживања раног српског средњег века.²⁰

За познавање Новаковићевог начина рада и размишљања, значајан је рад посвећен Никољ Пазару и Бихору из 1882. године, за који је Станоје Станојевић сматрао да спада у његове најслабије расправе.²¹ Новаковић је приликом његовог објављивања урадио нешто неуобичајено. Наиме, када је рад већ био написан, од једног доброг познаваоца описаног терена сазнао је податке који су оспоравали неке од његових закључака. И поред тога није изменио свој чланак, већ је на његовом крају објавио и податке који побијају његове резултате. Свој поступак Новаковић је објаснио следећим речима: „Ма да његово казивање мења понеки напред наведени податак, опет ја нарочито остављам натакнута моје истраживање, како је постало пре сазнања ових најновијих и најпоузданијих података, а њих овде засебице саопштавам, остављајући читаоцу да исправи што треба исправити”.²²

¹⁹ Стојан Новаковић, *Земљиште радње Немањине, историјско-географска студија*, Годишњица Николе Чупића 1 (1877), стр. 163–243. Погледати: Милош Благојевић, *О „Земљишту радње Немањине”*, Стефан Немања – Свети Стефан Мироточиви, историја и предање, Београд: САНУ, 2000, стр. 65–75.

²⁰ Стојан Новаковић, *Српске области X и XII века (пре владе Немањине) – историјско-географска студија*, Гласник Српског ученог друштва 48 (1880), стр. 1–151.

²¹ Станоје Станојевић, *Историјски рад Стојана Новаковића*, Споменица Ст. Новаковића, Београд 1921, 69. Ни овај рад није укључен у другу књигу изабраних дела Стојана Новаковића под насловом *Списи из историјске географије*.

²² Стојан Новаковић, *Никољ Пазар и Бихор град, прилози к српској географији*, Годишњица Николе Чупића 4 (1882), стр. 323–347.

Почетком последње деценије XIX века објављена су два најзначајнија Новаковићева рада посвећена српском средњем веку: *Село*²³ и *Срби и Турци XIV и XV века*.²⁴ Током времена, ове студије су доживеле неколико издања, од којих *Село* једно и на јапанском језику, што сведочи о њиховом квалитету и актуелности. И после више од дванаест деценија, од како су се први пут појавиле, две велике теме српске средњовековне историје којима се Новаковић у њима бавио још увек чекају истраживаче који би их обрадили помоћу резултата до којих је наука дошла у међувремену и уз новији и савременији приступ.²⁵

Студија *Село* је по многим мишљењима најбољи рад Стојана Новаковића из средњовековног опуса. Станоје Станојевић је сматрао да је ово „најбоље од свега што је он написао на пољу наше историје”.²⁶ Ради се о студији која је из много разлога до данашњег дана непревазиђена, иако је многе њене делове истраживањима вршеним у међувремену могуће у значајној мери допунити или изменити. *Село* је особено и са становишта начина обраде теме и по методу који је коришћен приликом њеног писања. Новаковић у уводу истиче да је покушао да нацрта „у каквом се облику у прошлости, колико је познајемо, представља једна грана народног живота”. Био је свестан недостатака студије те је тражио од читалаца да „не тражи већу потпуност нацрта него што је мени било могућно извести га”. Истиче да у студији доноси само оно што се може потврдити споменицима, онако како их он разуме, или народном традицијом, која припада том старијем времену. Истовремено указује да разлоге непотпуности и неодлучности који су присутни у чланку треба тражити у непотпуности или нејасности споменика. Новаковић је приликом израде *Села* примењивао гледишта и резултате више наука, што је за време када су поделе између наука биле оштре представљало знатан напредак. Студија о селу није хронолошки ограничена – Новаковић се бавио и темама из каснијег периода, па чак и из XIX века. Веровао је да се појавама из каснијег периода могу објаснити недовољно и фрагментарно познате појаве из раније прошлости, али је при томе приступао крајње критички и опрезно. Увидео је да се одређене појаве, попут структуре породице или колективне одговорности, не мењају у ритму промена и смењивања по-

²³ Стојан Новаковић, *Село – из дела „Народ и земља у старој српској држави”*, Глас СКА 24 (1891), стр. I–VIII, 1–261.

²⁴ Стојан Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века, историјске студије о првим борбама с најездом турском пре и после боја на Косову*, Београд: Државна штампарија, 1893.

²⁵ У издањима током шездесетих година XX века оба дела су обogaћена резултатима дотадашњих истраживања. Сима Ђирковић, *Дојуне и објашњења*, Стојан Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд: Српска књижевна задруга, 1960; Сима Ђирковић, *Дојуне и објашњења*, Стојан Новаковић, *Село*, Београд: Српска књижевна задруга, 1965, стр. 221–235.

²⁶ Станоје Станојевић, *Историјски рад Стојана Новаковића*, стр. 80.

литичких власти. Како је *Село* замишљено као део једне веће целине многе важне теме (село као економска заједница, друштвено раслојавање сеоског становништва, приказивање различитих категорија сеоског становништва, итд) нису била предмет Новаковићеве пажње. У складу са својим већ поменутиим амбициозним плановима намеравао је да их обради на неком другом месту. Треба истаћи да његова намера није била да уради свеобухватну синтезу о селу. Стога, приликом вредновања ове студије и њених резултата морамо увек имати у виду да се ради о делу једне веће целине, те да је тематика којом се Новаковић бавио у *Селу* била одређена замишљеном концепцијом „Народа и земље у старој српској држави”.²⁷

Проучавање односа Срба и Турака чини значајан део Новаковићевог историјског опуса, а студија *Срби и Турци XIV и XV века* је његов најзначајнији сегмент који се тиче средњовековне историје. Новаковић је овом студијом намеравао да обележи „целину онога српско-турског историјског драмата, у коме се на величанственој позорници историје, под болом и јауком, у крви и у диму, развио и свршио српско-турски двобој о царство, о господство хришћанске или мусломанске вере и народности”. Тај двобој је пратио „докле је год могло бити најмање наде да се племена балканска сложе и окове на новог непријатеља, и да га потисну из својих земаља”. Новаковић је сасвим исправно сматрао да се у бит сукоба Срба и Турака не може пронићи уколико се не би упоредо посматрале одређене појаве српске, турске и византијске историје. Дело је започео настанком Источног римског царства те потом описује историју Балканског полуострва пред турску најезду, давши и општу слику развитка српске и турске државе. Интересантна је и доста неубичајена структура ове студије. Она се, наиме, састоји од две целине између којих се налази период који није обрађен. Новаковић први део студије почиње описом развитка српске и турске државе у XIII и XIV веку, а завршава га битком на Марици 1371. године. „Бој на Марици, где је своју самосталност оставио јужни део Српског царства, водио је боју на Косову, где је и северни део Српског царства свој самостални живот завршио”. Други део почиње са догађајима након Косовске битке 1389. године. Новаковић је одлучио да се Косовским бојем не бави, јер је о њему писано приликом прославе петстогодишњице, те да други део студије започне оданде одакле „се сви остали устављају, и где почиње права политичка историја оних дана”. Студију је завршио 1413. годином када је, по његовим речима, сукоб Срба и Турака „одсудно одлучен у корист турску”. Догађаје који се настављају на 1413. годину видео је као последице „свршенога двобоја”. Станоје Станојевић је сматрао да и поред тога што „у овој Новаковићевој расправи има доста празнина и у појединостима доста по-

²⁷ Сима Ђирковић, *Село Ситојана Новаковића*, стр. 9–11; Сима Ђирковић, *Недовршено живојно дело Ситојана Новаковића*, стр. XIII–XIV.

грешака, ипак је она ... још и данас једна од најбољих расправа наше историографске литературе”.²⁸ Исте 1393. године Новаковић је објавио и опширан рад посвећен боју на Марици који је у скоро неизмењеном облику уграђен и у студију *Срби и Турци XIV и XV века*.²⁹

У склопу проучавања српско-турских односа Новаковић је истраживао и породицу Бранковић. Осим у студији *Срби и Турци XIV и XV века*, њима се бавио и у расправама: *Последњи Бранковићи у историји и у народном њевању 1456–1502*, *Деспош Ђурађ Бранковић и ојравка цариградској града 1448* и *Царица Мара – историјске црпе из XV века*.³⁰ Поменути расправама знатно је допринео нашим знањима о последњој српској средњовековној династији и њеној судбини након пада Смедерева 1459. године.³¹

Када говоримо о значају Стојана Новаковића у проучавању српског средњовековља не смемо занемарити ни велике заслуге које је имао за развој византологије код Срба. При томе, морамо имати у виду да је стварао у времену када је модерна византологија тек настајала. Ако Божицара Прокића, професора Велике школе, можемо посматрати као првог византолога који се исказао у настави, Иларион Руварац и Стојан Новаковић су први истраживачи који су, бавећи се српском националном историјом, зашли у питања српско-византијских односа, те тако и у историју Византије.³² Новаковића можемо сматрати пиониром у истраживању византијских утицаја на српску средњовековну државу. Тај утицај је тумачио тиме што су српске државе од свог настанка преузимале византијски „друштвени и државни ред” – до XII века то се дешавало због повременог враћања византијске власти на области које је претходно изгубила, а након тога због ширења српске државе у византијске земље. У многим Новаковићевим радовима присутна су настојања да поједина питања из српске средњовековне историје схвати и протумачи утицајима који су долазили из Византије, било да је реч о политици, друштву, војсци, цркви, праву, кул-

²⁸ Станоје Станојевић, *Историјски рад Стојана Новаковића*, стр. 73.

²⁹ Стојан Новаковић, *Бој на Марици 25–26. септембра 1371 године*, Ратник 15, XXVIII, 1 (1893), стр. 1–38.

³⁰ Стојан Новаковић, *Последњи Бранковићи у историји и у народном њевању 1456.–1502.*, Летопис Матице српске 146 (1886), стр. 1–47; 147 (1886), стр. 1–32; 148 (1886), стр. 1–70; исти, *Деспош Ђурађ Бранковић и ојравка цариградској града 1448*, Глас СКА 22 (1890), стр. 1–12; *Царица Мара – историјске црпе из XV века*, Летопис Матице српске 174 (1893), стр. 1–35.

³¹ Погледати: Момчило Спремић, *Бранковићи у делу Стојана Новаковића*, Стојан Новаковић, личност и дело – поводом 150-годишњице рођења (1842–1992), стр. 273–282.

³² Љубомир Максимовић, *Развој византологије*, Универзитет у Београду 1838–1988 – зборник радова, Београд: Универзитет у Београду, Савремена администрација, 1988, 656.

тури.³³ У овој групи радова осим незаобилазне и више пута поменуте студије *Срби и Турци XIV и XV века*, по утицају који је имала на касније истраживаче истиче се расправа *Византијски чиновни и њихове улоге у српским земљама XI–XV века*.³⁴

Велики допринос Новаковић је дао и развоју критичке историографије код нас. Борба између „критичких историографа” и „традиционалиста”, која се одвијала на пољу средњовековне историје, имала је далекосежне последице по развој историјске науке код Срба. Стојан Новаковић, иако је стварао у време најжешћих борби, никада се у њих директно није укључио. Иако је сматрао да су присталице „критичког правца” у праву он се није у свему слагао са њима. То се нарочито види у ставу према народној традицији и народним песмама. Позицију Стојана Новаковића у овом сукобу најбоље одсликавају речи Симе Ђирковића: „Он није био неутралан нити је био у средини између „критичара” и „романтичара” – он је био изнад и једних и других.”³⁵ У периоду између 1880. и 1886. године Новаковић је објавио неколико и данас корисних расправа везаних за српско средњовековље, у којима се у великој мери ослањао на народну традицију.³⁶ Историјске изворе је делио на три категорије: споменике, писце и „народно мишљење или народна традиција о догађајима”. Наведене категорије извора су неједнаке вредности: први су најпоузданији, што извире из њихове аутентичности, потом иду писци чију поузданост треба утврдити критиком и на крају је народна традиција. Сматрао је да је ова трећа категорија важна и дао је методолошке препоруке како са таквом врстом извора треба поступати. Истицао је да „колико би било погрешно примити народну традицију

³³ Погледати: Божидар Ферјанчић, *Византија у делу Стојана Новаковића*, Стојан Новаковић, личност и дело – поводом 150-годишњице рођења (1842–1992), стр. 239–248; Љубомир Максимовић, *Рецепције византијских државних институција у Србији и Стојан Новаковић*, Стојан Новаковић, личност и дело – поводом 150-годишњице рођења (1842–1992), стр. 267–272.

³⁴ Стојан Новаковић, *Византијски чиновни и њихове улоге у српским земљама XI–XV века*, Глас СКА 78 (1908), стр. 178–279.

³⁵ Сима Ђирковић, *Стојан Новаковић у развоју српске критичке историографије*, Стојан Новаковић, личност и дело – поводом 150-годишњице рођења (1842–1992), стр. 169, 171.

³⁶ Стојан Новаковић, *Народне традиције и критичка историја : смрт краља Стефана Дечанског и цара Уроша : њихове улоге извора српске историје*, Отаџбина IV, 16 (1880), стр. 481–495; V, 17 (1880), стр. 15–28; V, 18 (1880), стр. 219–223; V, 19 (1880), стр. 372–404; исти, *Велики челник Радич или Облачић Раде 1413–1435 – једна слика из традиционалне народне историје*, Гласник Српског ученог друштва 50 (1881), стр. 122–164; исти, *Калијак и челенка српских народних песама*, Отаџбина 55 (1883); *Хералдички обичаји у Срба у њиховим и књижевностима*, Годишњица Николе Чупића 6 (1884), стр. 1–140; исти, *Последњи Бранковићи у историји и у народном певању 1456.–1502.*, Летопис Матице српске 146 (1886), стр. 1–47; 147 (1886), стр. 1–32; 148 (1886), стр. 1–70. Набројани радови прештампани су у књизи: Стојан Новаковић, *Историја и традиција*, Београд: Српска књижевна задруга, 1982.

као објективну слику догађаја, не мање би било погрешно и одбацити је само зато што није потпуно објективна слика догађаја”. Новаковић је своја теоријска разматрања о народној традицији практично примењивао у радовима у којима је сучељавао историју познату на основу савремених извора и историју из народних песама.

Стојан Новаковић је заслужан и за развитак хералдике код Срба. Студија *Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности* представља један од његових најзначајнијих и у многим деловима још увек непревазиђених радова. Настала је, као што смо већ истакли, током практичног рада на изради знамења Краљевине Србије. Новаковић је пажљиво анализирао хералдичке споменике средњовековне Србије, „илирску хералдику”, те јужнословенску хералдичку литературу све до свог времена. На основу добијених резултата израдио је све саставне делове новог знамења. Како сам каже „Тако је на новом краљевинском грбу хералдичким начином представљен постанак обновљене Краљевине”³⁷

Када говоримо о доприносу Стојана Новаковића у проучавању српског средњег века никако не смемо заборавити бројна ограничења којима је његов рад био спутаван. С једне стране, ту је била неприступачност историјских извора која га је спречавала да дубље проникне у многе проблеме које је истраживао, због чега је део његових резултата и поставки данас превазиђен, као и опште стање српске историографије тога доба. С друге стране, у питању је и сама личност Новаковићева који је, како делује, поједине радове писао на брзу руку, не улазећи увек у обрађивану тему онолико дубоко колико је то могао, те делују као да је хтео што пре да их објави. Како су многи радови замишљени као делови неке веће целине делује као да су незавршени или као да је реч о нацртима а не о готовим делима.

Стојан Новаковић заузима важно место међу истраживачима српског средњег века. Замерке које данас имамо на његово дело и резултате до којих је дошао ни пошто не умањују његов, у многим стварима, пионирски подухват у истраживању српске средњовековне историје. Новаковић је у много чему био пионир. Ушао је у многе неистражене и недирнуте области и направио значајне тематске продоре. Његов значај не лежи само у резултатима до којих је дошао у својим истраживањима, нити у бројним радовима које је написао. Можда је много значајнија чињеница да су његови чланци и размишљања покренули даља истраживања.

³⁷ Погледати: Александар Палавестра, *Хералдика Стојана Новаковића*, Стојан Новаковић, личност и дело – поводом 150-годишњице рођења (1842–1992), стр. 301–306.

Srđan Rudić

STOJAN NOVAKOVIĆ'S WORK ON STUDYING
OF SERBIAN MEDIEVAL HISTORY

S u m m a r y

Stojan Novaković was one of the most important researchers of Serbian medieval history. There are not many historians who approached, or at least tried to approach, research of our history in such a planned and systematic manner. Novaković was unique in many ways in this area. In his works, he dealt with various topics of Serbian medieval period – political, economical, social, cultural, legal and military history, historical geography, heraldics, archeography, folk tradition, publication of historical sources, literature... Historiographical work of Stojan Novaković was in part connected to his political activities. Influence of his political beliefs and thoughts is also visible in his works dedicated to Serbian medieval period. Stojan Novaković started writing historical discussions in the middle of the 1870s. He published his first historical work, covering topic related to numismatics, in 1875, although we can say that his real work on studying of Serbian medieval history started with his works in the field of historical geography. When we talk about Stojan Novaković's contribution in research of Serbian medieval period, we must not forget numerous limitations which were hampering his work. On one side, there was the unavailability of historical sources which was preventing him to get deeper insight in numerous issues he was researching, which today makes some of his results and claims outdated. On the other side, it was also about Novaković's personality itself, because it seems that he wrote some of his works in a hurry, without entering into the topic he was covering as deeply as he could have, so those works give impression that he wanted to publish them as soon as possible. As many of his works were intended to be parts of a bigger whole, they look as if they were unfinished or as if they were drafts, and not finished works. Stojan Novaković holds an important place among researchers of Serbian medieval period. Objections which we have today to his work and results he achieved, by no means his pioneering work in research of Serbian medieval history. Novaković was a pioneer in many things. He entered many unexplored and untouched areas and made significant thematical breakthroughs. His importance is not only in the results of his research, nor in numerous works he wrote. Maybe even more important is the fact that his works and thoughts initiated further research.